

УДК 39(479):821.161.1 Толстой

Оксана Ятищук

ВІДОБРАЖЕННЯ ПОБУТУ ТА ЗВИЧАЇВ ГРЕБЕНЬСЬКОГО КОЗАЦТВА У ПОВІСТІ Л. ТОЛСТОГО «КАЗАКИ»

У статті аналізується етнографічний матеріал, використаний Л. Толстим у творі «Козаки». В центрі його уваги селянський побут, окремі епізоди, сценки з життя народу, в характеристиці яких письменник звертає увагу на побутові елементи селянської сім'ї, окремі елементи селянської етнографії, необхідним атрибутом яких стають речі домашнього господарства, що оточують селян, предмети селянської хати, їжі, опис селянської праці.

Ключові слова: гребенське козацтво, бурка, старовіри, кобилка, флінт.

Історико-літературний процес XIX ст. як складне і багатогранне типологічне явище, пов'язане з поглибленням літератури в освітленні селянського побуту, у внутрішній світ особистості, духовне життя народу. Фольклор та етнографія стають тим літературним явищем, яке визначають естетичний характер багатьох літературних творів 1840–1860-х рр. У цей період помітним є формування етнографічного напрямку, етнографічної школи.

Етнографія та фольклор органічно ввійшли в розповідь про селянський побут і створили особливий тип художньо-етнографічної прози, для якої є характерною точність та повага в зображенні етнографічних явищ, використанні фольклору в живому процесі народного життя. Цей культурний процес літературно-суспільної думки епохи не міг не вплинути на ранню літературну творчість Л. Толстого.

Етнографія виступала елементом народного побуту, фіксуючи реалістичну манеру зображення. Л. Толстой у ранніх творах включився в процес вивчення та відтворення народного життя. Для письменника народна культура, фольклор та етнографія стали джерелами народності, основою реалістичної морально-естетичної концепції його творчості.

Уже в ранніх оповіданнях ми бачимо риси, які визначили особливості художньої своєрідності його перших творів: об'єктивність оповіді, глибока правда у відображенні військового життя, своєрідна спостережливість, хронікальність, строгий документалізм, інтерес до національного типу. Звертаючись до них, можна помітити своєрідний виключно толстовський характер етнографізму і фольклоризму, що відрізняється не лише від етнографічної белетристики того часу (С. Максимов, О. Якуткін), але і від прози Д. Григоровича, І. Тургенєва, О. Писемського. У Л. Толстого фольклорно-етнографічні тенденції проявляються по-іншому: фольклор та етнографія у значній мірі поглинаються художньою системою, що базуються на народнопоетичній естетиці, являють собою елементи поетики, нероздільне єдине ціле у розповіді.

Етнографічні елементи повісті «Козаки» Л. Толстого були помітні зразу ж після виходу твору у світ. Звертали на них увагу і у наступні часи.

Проте і до цього часу не було окремої роботи, присвяченої аналізу етнографічного матеріалу в повісті «Козаки». Дана стаття прагне хоча б частково заповнити цю прогалину.

Історіографія етнографічного напрямку в літературі бере початок з праць О. Пипіна. Завдання літератури він вбачав у службі народу та суспільству, принцип народності пов'язував з фактами історії, національної культури та літератури.

О. Пипін звертався до історії розвитку національної ідеї, роздумував над витоками інтересу суспільства до народної старовини, створюючи концепцію літератури «з народного побуту», опираючись на ідею служби літератури народу, її ролі в розвитку народної самосвідомості. В «Історії російської етнографії» О. Пипін представляв народний побут в історичному розвитку як історію народної самосвідомості. Етнографія, на думку дослідника, сприяє відтворенню більш чи менш правдивих картин народного світобачення [5].

Дослідник розглядав літературу не лише як художнє явище, але і як засіб пізнання народної культури, побуту, моралі суспільства. Особливу увагу він приділяв письменникам нового типу, назвавши їх письменниками-етнографами, що вийшли з надр народного життя і глибоко розуміли, відчували та реалістично передавали умови народного життя та побуту.

Звернення Л. Толстого до етнографії та фольклору було однією із творчих позицій молодого письменника. Він широко використовував матеріал, що розкривав побут, звичаї, характер місцевого населення. Як вказував М. Чернишевський у своїй статті «Л. М. Толстой в російській критиці», він (Л. Толстой – О. Я.) з великою майстерністю відтворював «не лише зовнішні обставини побуту поселення, але, що набагато важливіше, їх погляд на речі, що аналізуються» [9, с. 107].

Зацікавленість Л.Толстого життям гребенського козацтва з'явилася у письменника під час його перебування на Кавказі упродовж 1851–1854 рр. У цей період він часто відвідував козацькі станиці, де спостерігав побут, обряди та звичаї їх жителів, уважно вивчав їх народну творчість. Багато цікавого матеріалу Толстому розповів дев'яностолітній товариш письменника – Єпіфан Сехін, який став прототипом Єрошки у повісті «Казак».

Своєрідне життя козацтва приваблювало увагу письменника: його кавказький щоденник, записник, листи до рідні переповнені враженнями фольклорного та етнографічного характеру.

Л.Толстой при вивченні життя гребенського козацтва не обмежувався лише особистим спостереженням і збором матеріалу, – він уважно вивчав літературу про Кавказ, а після від'їзду з Терської лінії продовжував отримувати потрібну йому інформацію завдяки листуванню з товаришами. У 1858 р. колишній батареїний командир Л.Толстого М.Алексєєв надіслав йому тексти декількох народних гребенських пісень. У 1862 р. він же, визнавши, що Л.Толстой має намір писати про Кавказ в листі від 23 вересня радить йому вивчити історію, побут та звичаї Східного Кавказу і обіцяв надіслати записи дивізійного лікаря П.Головинського, що являли собою серйозну історико-етнографічну працю [2, с.35].

Щоденники та особисті спостереження Л.Толстого лягли в основу повісті «Казак». У підзаголовку до неї автор вказує – «Кавказька повість 1852 рік», тобто ставить дату свого перебування на Терек. В повісті знайшли відображення перш за все мирне життя гребенських козаків, їх побут та звичаї. До істотно-етнографічних даних, які ми знаходимо в повісті, можна ставитися з повною довірою, тим більше, що наступні наукові дослідження підтвердили достовірність описів Л.Толстого стану гребенських казачок, особливої говірки гребенців, звичаїв кунацтва, масляничних святкувань і т.д.

Звернення Л.Толстого до кавказької тематики не є випадковим. У своїх творах він висував важливі питання, що хвилювали письменника: історична доля народу, взаємовідношення між різними його прошарками. Для реалістичного, всебічного художнього відображення козацтва Л.Толстому був необхідний обширний етнографічний матеріал.

Ми не ставимо перед собою завдання охопити все багатство етнографічного матеріалу, який зафіксований у щоденнику, записниках і різних варіантах творів Л.Толстого, а хочемо лише звернути увагу на те, наскільки глибоко він вивчав далеке минуле козацтва, його матеріальну та духовну культуру, трудову та військову діяльність, побут, звичаєве право, фольклор та особливості говірки.

Етнографи XIX ст. розглядали гребенців як населення, споріднене північнокавказьким горцям і відділяли козаків від російського народу. Панувала думка, що гребенські козачки це горянки, які були викрадені з аулів і привезені в станицю [3, с. 55–56].

Етнографічний матеріал в повісті Л.Толстого «Казак» вперше був проаналізований Б.Виноградовим. Автор порівняв деякі відомості з повісті із дослідженням офіційних козацьких істориків, а також заключний та чорнові варіанти повісті «Казак». Це дозволило Б.Виноградову зробити висновок про те, що у своєму розумінні гребенського козацтва Л.Толстой зробив крок вперед у порівнянні з офіційною історіографією.

У дослідженні «Етнографічний матеріал в повісті Л.Толстого «Казак» Б.Виноградов пише, що Л.Толстой «не заперечував вплив горців на побут і звичаї казаків, вказував, що казак «переїхав» з горцями, і в той же час стверджував, що гребенці – справжні росіяни» [3, с.36]. Але ця думка протирічить численним описам самого письменника у творі, де яскраво показано негативне відношення казаків до росіян: «Казак по влечению, менее ненавидит джигита – горца, который убил его брата, чем солдата, который стоит у него, чтобы защищать его станицу, но который закурил абаком его хату (...). Собственно, русский мужик для казака есть каное-то чуждое, дикое и презренное существо» (для збереження стилю епохи цитати з творів Л.Толстого подаємо мовою оригіналу) [6, с.158].

Представники дореволюційної історичної науки висловлювали дві точки зору на походження гребенського казачества. Одні стверджували, що гребенці вийшли зі складу донських козаків, інші – що гребенське казачество це самостійна група і колись займала південно-східну частину Рязанського князівства. Пізніше «этот христианский народец, закинутый в уголок земли, окруженный полудикими магометанскими племенами и солдатами, считает себя на высокой степени развития и признает человеком только одного казака; на все же остальное смотрит с презрением» [6, с.158].

Найбільш вагомою роботою з історії гребенського козацтва стала робота І. Попко, що була опублікована у 1880 році. Це була перша наукова концепція походження гребенських козаків, яких автор вважав вихідцями із Червленого яру, що утворився впадінні Аргуна в Сунжу [4]. Робота І.Попко цінна тим, що автор вперше спробував відтворити цілісну історичну картину одного із старих найстаріших козацьких військ, визначити причини особливостей його культури та розвитку.

Не погоджується Л.Толстой і з поглядом на побут гребенського казачества, як на механічне поєднання гірських та російських елементів, з перевагою гірських, а бачив у ньому оригінальне явище. Це чітко відображено у творі при описі внутрішнього інтер'єру козачого житла: «Она стояла на столах, в два аршина от земли и состояла из двух комнат. В первой, в которую вошел Оленин по крутой лесенке, лежали пуховики, ковры, одеяла, подушки на казачий манер, красиво и изящно прибранные друг к другу у одной лицевой стены. Тут же, на боковых стенах, висели медные тазы и оружие; под лавкой лежали арбузы и тыквы. Во второй комнате была большая печь, стол, лавки и староверческие иконы» [6, с. 162]. Саме «козачий манер» визначає в повісті побут гребенських станиць.

Зображення козацтва Л.Толстой розпочинає в повісті історико-етнографічним нарисом (гл. IV), що є, немов би, вступом до глибокого художнього розкриття життя і характерів гребенців у всій їх складності та багатообразності – їх побут, звичаях, вдачі і, головне, внутрішнього світу.

Л.Толстой дає широку картину життя козачих станиць. Станиця гребенців – це укріплення, обнесене земляним валом і колючим тереном. В'їжджають в неї через високі на стовпах ворота з невеликим, покритим очеретом, дашком. Під дахом воріт на білій дощечці чорною фарбою написана кількість хат і кількість жителів чоловічої та жіночої статті окремо: «...домов 266, мужского пола душ 897, женского пола 1012» [6, с. 160].

Л.Толстой точно вказує розмір території, яку заселили гребенці: «Вся часть Терской линии, по которой расположены гребенские станицы, около 80 верст длины, носит на себе одинаковый характер и по местности и по населению» [6, с. 156]. І хоча основне заняття чоловіків – військова служба, «средства жизни казаков составляют виноградные и фруктовые сады, бахчи с арбузами и тыквами, рыбная ловля, охота, посева кукурузы и проса и военная добыча» [6, с. 159].

Козак дома буває рідко, «большую часть времени проводит на кордонах, в походах, на охоте или рыбной ловли» [6, с. 158]. В будень станиця виглядає безлюдною, молодь та жінки працюють в полі, вдома залишаються лише зовсім старі, діти та хворі.

Крім загального опису станиці Л. Толстой приділяє значну увагу і опису окремих хат: «Дома казаков все подняты на столбах от земли на аршин и более, опрятно покрыты камышом, с высокими князьками. Все – ежели не новы, то прямы, чисты, с разнообразными высокими крылечками и не прилеплены друг к другу...» [6, с.153]. Перед великими світлими вікнами багатьох хат ростуть квіти.

Поруч із хатою будують «избушку» – низенький холодний зруб, де кип'ятиться, а потім зберігається коров'яче та буйволяче молоко, готується їжа, а на духу в'ялиться виноград.

Виноградарство, яке було розвинуте у гребенських козаків, призвело до побутового вживання вина, і козача сім'я навіть у будні дні п'є чихир. П'ють і жінки і чоловіки просто з глечика або ж по колу із дерев'яної чашки – «чапури». Але напиватися було не прийнято.

Обідають у теплу пору року в садку біля хати, вечеряють в «избушке».

Одна із улюблених страв жителів станиці – пілав із фазана. Харчування під час жнив – чихир, виноград, сушена риба, каймак і хліб. В хаті обідають, сидячи на лавці, а у садок виносять низенький круглий татарський столик. Сидять за ним, піджавши ноги. Перед обідом обмивають руки, поливаючи воду з глечика.

У господарському житті станиці значна роль належить козачкам. Вони займаються важкою фізичною працею і весь добробут сім'ї тримається на їх плечах. Л. Толстой відмічає «постоянный мужской, тяжелый труд и заботы, переданные ей на руки, дали особенно самостоятельный, мужественный характер гребенской женщины и поразительно развили в ней физическую силу, здравый смысл, решительность и стойкость характера. Женщины большею частию и сильнее, и умнее, и развитие, и красивее казаков...Щегольство, чистота и изящество в одежде и убранстве хат составляют привычку и необходимость их жизни» [6, с.159].

Але у той же самий час Л.Толстой показує і важку долю гребенської козачки: «На женщину казак смотрит как на орудие своего благосостояния: девке только позволяет гулять, бабу же заставляет с молодости до глубокой старости работу тать на себя, и смотрит на женщину с восточным требованием покорности и труда» [6, с.158].

Л.Толстой розкриває життя станиці, показуючи цикл сільськогосподарських робіт, починаючи з підв'язування виноградної лози весною і закінчуючи осіннім збором урожаю на баштанах та виноградниках, у яких бере участь уся станиця: виноград збирають в «плетушки» – плетені корзини, грузять їх на арби, запряжені биками. Цією роботою займаються в основному жінки.

У повісті Л.Толстой показує нам яскраву картину осінніх польових робіт: «Рабочая пора уже началась две недели тому назад, и тяжелая, непрестанная работа занимала всю жизнь молодой девки. Ранним утром на заре она вскакувала, обливала лицо холодной водой, укутувалась платком и босиком бежала к скотине. Наскоро обувалась, надевала башмет и, взяв в узелок хлеба, запрягала быков и на целый день уезжала в сады. Там только часок отдыхала, резала,

таскала плетушки и вечером, веселая и неусталая, таща быков за веревку и погоняя их длинною хворостиною, возвращалась в станицу» [6, с.163].

Л.Толстой в повісті показує багато характерних військових звичаїв козацтва того часу. Тіло вбитого ворога козаки прагнули зберегти, позаяк знали звичай горців – викупляти покійника родичами. Проте одяг та зброя вважаються заслуженим трофеєм, як і відбитий у ворога кінь. Це дає можливість бідному козаку, що йде на військову службу, мати спорядження і коня. «Шапку и кинджал, дороже всего ценимые на Кавказе, называются по мастеру – Гурда» [6, с.153]. Л.Толстой відмічає, що, збираючись в похід, козаки так прилаштовували зброю, щоб вона не дзвеніла і не брязкала. «Бренчащее оружие – величайший срам для казака» [6, с.202].

Значна увага у повісті приділена полюванню (на зайців, оленів, кабанів) – одній із улюблених справ гребенців. Єрошка для полювання приручив сокола, бере з собою «кобилку». Стріляє він із «підсошки», на яку опирається зброя. Лукашка ловить фазанів «петлею». Розповідаючи про нічне полювання, Єрошка говорить про лопазик. Л.Толстой пояснює: «Лопазик называется место для сидения на столах или деревьях» [6, с.198]. Єрошка не може довго жити в станиці, сидіти в хаті не для нього: сваряться баби, кричать діти. А у глухому лісі на дереві у лопазику під відкритим небом Єрошці комфортно, є можливість спокійно відпочити, подумати. Так «етнографічна деталь» допомагає розкрити характер старого козака.

Л.Толстой звертає увагу і на одягу козаків. Детальний опис одягу, манера її носіння характеризують дійові особи повісті. На Лукашці одягнена широка де-не-де розірвана черкеска, шапка заломлена назад по-чеченськи, ноговиці приспущені нижче колін: «Одежда его была небогатая, но она сидела на нем с той особою казацкой щеголоватостью, которая состоит в подражании чеченским джигитам. На настоящем джигите все всегда широко, оборвано, небрежно; одно оружие богато» [6, с.149].

Одяг та засоби для полювання Єрошки описані досить детально, причому автор у примітках дає пояснення окремих термінів. На ньому – обірваний сіряк, на ногах обв'язані шнурочками по онучах оленячі поршні (взуття із необробленої шкіри, що одягається лише розмоченою), на голові розтріпана біла шапка, за плечима кобилка (знаряддя для полювання на фазанів), мішечок з курочкою і кобчиком для приманки яструба, у руці флінт («огромное пистонное ружье»), на поясі – кінський хвіст, щоб відмахуватися від комарів, мішечок з кулями, порохом, хлібом та великий кинджал. Вміло підібрані деталі одягу та спорядження Єрошки зображають його як досвідченого мисливця-професіонала.

Л.Толстой дає детальний опис святкування в станиці закінчення збору врожаю. Святково одягнена молодь після роботи вийшла на майдан. Дівчата у різнокольорових башметах і білих хустинках сиділи на призьбах хат і на землі. Діти гралися в гилки і повітки. Дівчата-підлітки недалеко водили танок і співали пісень. Молоді козаки у святкових білих і червоних черкесках, обшитих галунами, взявшись за руки, по-двоє, по-троє ходили від однієї групки дівчат до іншої. На майдан виходили і старші жінки, на призьбі хати станичної управи сиділи і розмовляли поважні чоловіки. Розмови, сміх, пісні і лужання гарбузового насіння звучало по всій станиці.

Л.Толстой відмітив навіть таку деталь, що жінки, що проходили повз старших чоловіків, що сиділи на призьбі «приостанавливались и опускали головы», а «молодые казаки почтительно уменьшали шаг и, снимая папахи, держали их некоторое время над головою. Старики замолкали...медленно сни мали и снова надевали папахи» [6, с.208]. Таким був козацький етикет.

Між дівчатами та хлопцями в гребенських станицях панували, за визначенням Оленіна, «странные, циничные и вместе с тем строгие отношения» [6, с.195]: на гулянках молодь не соромлячись цілувалася, за зернятами молодий казак ліз дівчині за пазуху і т.п.

Неодноразово у повісті Л.Толстой повертається до показу не лише трудової діяльності, але і святкових розваг, відпочинку козаків. Дід Єрошка розповідав про те, як гуляли в станиці у давні часи. Згадував він і гру в «городки» на Масляницю, відому і за етнографічною літературою [4]. Дівчата ставали в ряд, утворивши стіну, а хлопці на конях прагнули прорвати її і схопити кохану. Козак «прорвет стену, подхватит какую любит и увезет» [6, с.209].

Низка побутових деталей у повісті характерні для гребенців-старовірів, які, згідно з релігійним «уставам», повинні були розпочинати кожну справу молитвою, дотримуватися постів, користуватися окремим посудом, не розважатися і не курити тютюн.

Мар'яна, перед тим як налити вино, промовляє слова молитви. Ілля Васильович погодився випити чаю з Оленіним лише зі своєї «особливої», а не «мирської» склянки. Козачки не дають посуду солдатам і скаржаться на те, що ті «табачищем дома загадили» [6, с.167].

Згадуючи про те, як він одного разу помирав, Єрошка розповідав: «Под святые меня сперли (...). Привели ко мне бабы уставщика (...) бают: он мирщился, с бабами гулял, души губил, скоромничался, в балалайку играл. Покайся, говорят» [6, с.173].

Вірять козаки і у різноманітні народні прикмети, повір'я. Єрошка, коли йде на полювання, прагне не зустрічатися з жінками. Побачивши під час полювання на дорозі паличку, він читає молитву, щоб відвести невдачу: «...старик опятаً остановился и указал на хворостинку, которая лежала через дорогу.

– Ты это что думаешь? – сказал он. – Ты думаешь, это так? Нет. Это палка дурно лежит.

– Чем же дурно?

Он усмехнулся.

– Ничего не знаешь. Ты слушай меня. Когда так палка лежит, ты через нее не шагай, а или обойди, или скинь так-то с дороги да молитву прочти: «Отцу и сыну и святому духу,» – и иди с богом. Ничего не сделает. Так-то старики еще меня учили» [6, с.213].

Пишучи повість, Л.Толстой хотів показати людей, близьких до природи, змалювати общину, якою керують лише «законы природы...». Він показав, що народ живе своїми законами, по-своєму оцінює оточуючий світ, у нього своя філософія та етика.

Повість «Казакі» представляє значний історико-етнографічний інтерес ще і тому, що відобразила початок перелому в житті гребенського козацтва. Єрошка з презирством відгукується про молоде покоління козаків: «Нынче уже и казаков таких нету. Глядеть скверно. От земли вот (Єрошка указал на аршин от земли), сапоги дурацкие наденет, все на них смотрит, только и радости. И пьян надуется; да и напьется не как человек, а так что-то» [6, с.203]. Або «Не то время, не тот вы народ, дерьмо казаки вы стали» [6, с.246].

Отже, характерні етнографічні елементи, які Л. Толстой використовував у процесі роботи над повістю «Казакі», допомогли йому правдиво змалювати оточуючу дійсність, особливо яскраво та багатогранно розкрити образи козаків.

Список використаних джерел

1. Афанасьев Э. С. Народная легенда и народные рассказы Л. Н. Толстого / Э. С. Афанасьев // Русский фольклор. Материалы и исследования. – Л., 1978. – Т.18. – С.61.
2. Виноградов Б. С. Этнографический материал в повести Л. Н. Толстого «Казакі» / Б. С. Виноградов // Советская этнография. – 1957. – №3. – С.33–43.
3. Дебу И. О кавказкой линии и присоединенном к нему черноморском войске, или общее замечание о поселеннях полках, ограждающих кавказкую линию, и о соседственных горских народах / И.Д. ебу. – Спб., 1829. – 165 с.
4. Попко И. Д. Терские казаки с стародавних времен / И. Д. Попко. – Вып.1. Гребенское войско. – СПб., 1880. – 232 с.
5. Пыпин А. История русской этнографии. Общий обзор изучений народности и этнография великорусская / А. Пыпин. Том I. – 1890. – 423 с.
6. Толстой Л.Н. Казакі (Кавказкая повесть 1852 года) / Л. Н. Толстой. – М.: Худож. л-ра, 1981. – 350 с.
7. Трофимов В. М. Эпопейное слово и фольклорная традиция в повести Л.Н.Толстого «Казакі» / В. М. Трофимов // Фольклорная традиция в русской литературе. – Воронеж, 1986. – С. 57.
8. Фортунатов Н. М. Л. Н. Толстой / Н. М. Фортунатов // Русская литература и фольклор. – Л., 1987. – С. 24–50.
9. Чернышевский Н. Л. Н. Толстой в русской критике / Н. Чернышевский // Сборник статей. – изд. 2-е, дополненное. – М., 1952. – С. 98–134.

Оксана Ятищук

ОТОБРАЖЕНИЕ БЫТА И ПРАВОВ ГРЕБЕНСКОГО КАЗАЧЕСТВА В ПОВЕСТИ Л. ТОЛСТОГО «КАЗАКИ»

В статье анализируется этнографический материал, использованный Львом Толстым в своем произведении «Казакі». В центре его внимания крестьянский быт, отдельные эпизоды, сценки из жизни народа, в характеристике которых писатель обращает внимание на бытовые элементы крестьянской семьи, отдельные элементы крестьянской этнографии, необходимым атрибутом которых становятся вещи домашнего хозяйства, окружающих крестьян, предметы крестьянского дома, пища, описание крестьянского труда.

Ключевые слова: гребенское казачество, бурка, староверы, кобылка, флинт.

Oksana Yatyshchuk

DISPLAYING OF LIFE AND CUSTOMS OF THE HREBENSKE KOZACTVO IN TOLSTOY'S NOVEL "KAZAKY"

The ethnographic material, which was used by Tolstoy in his work "Kazaky", was analyzed in the article. At the center of his attention was a peasant life, some episodes, scenes from the life of the people in the characterization of which the writer calls attention to the everyday elements of peasant families, some elements of the peasant ethnography, a necessary attribute of which were household things surrounding villagers, articles of peasant hut, food and descriptions of peasant labor.

Key words: hrebenske kozactvo, burka, Old Believers, filly (kobylyka), flint, cherkeska.